

השומר הצעיר בליטא: מאיגרא רמא לבירא עמיקתא

מאת

דב לויין

מראשית עד אחרית — ספר קורות השומר הצעיר בליטא. המערכת: י' עמית, ד' בן נחום, ל' דרור (עורכים), י' בנתור, מ' שפירא, א' רבינוביץ, י' רוזנפלד. הוצאת-מתח — מרכז לחקר ותיעוד השומר הצעיר; מורשת — בית ערות ע"ש מרדכי אנילביץ; ספריית פועלים — הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, תל-אביב 1986.

יהדות ליטא הייתה ידועה בזיקתה לארץ-ישראל ובפעילות מעשית למענה. בין היתר, באה זיקה זו לידי ביטוי בעליות ארצה של קבוצות ויחידים, החל מן החסידים במחצית השנייה של המאה ה-18, המתנגדים וה"פרושים" בראשית המאה ה-19, ומחוללי תנועת "חיבת-ציון" בשנות השמונים של המאה ה-19. אחרי הקונגרס הציוני הראשון הצטרפו יהודים רבים בליטא לאגודות הציוניות, שפעלו בעיקר בתחום התרבות והחינוך וכן גם עסקו בגיוסם של מועמדים לעלייה ושל אמצעים לחיזוק ההתיישבות בארץ-ישראל.

תנאים נאותים לפעילות ציונית מקיפה ומגוונת נוצרו בשלהי מלחמת-העולם הראשונה עם הקמתה של ליטא העצמאית בשנת 1918 ושובם של היהודים שגורשו בשנת 1915 לתוככי רוסיה. עתה מנתה יהדות ליטא כ-155,000 נפש בלבד (7.5% מכלל התושבים), אולם למיעוט היהודי נודעה חשיבות מרובה במדינה הצעירה, במיוחד במישור הפוליטי והכלכלי. בשל כך הוענקה לו אוטונומיה תרבותית רחבה, אשר גולת הכותרת שלה הייתה — מערכת החינוך הלאומית. זו הקיפה כ-85% מכלל התלמידים היהודיים, והחזיקה מעמד ללא שינויים ניכרים כמשך 20 שנות קיומה של ליטא העצמאית עד שנת 1940, כשזו הפכה לרפובליקה סובייטית. במוסדות החינוך הללו, בחלק מארגוני הספורט, בתנועות נוער ובאגודות הסטודנטים — הייתה שלטת השפה העברית, אשר בה נוהלו העניינים והודרכו החניכים. כן הופיעו פרסומים כלליים ומפלגתיים רבים בעברית ואף חלק ניכר מן הפעולות, הכינוסים, המחנות, האספות והאירועים האחרים התנהל בה. השפה העברית נשמעה תכופות בחוצות הערים והעיירות ואף השתמשו בה כשפת-דיבור יומיומית במספר לא מבוטל של משפחות בקובנה ובערי השדה. אכן, לא בכדי ציין ח"נ ביאליק באחד מביקוריו בקובנה, ש"אם וילנה ידועה כירושלים דליטא", הרי ליטא כולה היא ארץ ישראל דגלותא". התוצאות המזהירות בתחום החינוך והתרבות הושגו במידה רבה הודות לתנועה הציונית

בליטא, שהייתה גורם פעיל ומרכזי בציבור היהודי. גם מבחינה מספרית, הציונים לגוניהם היו הרוב ביהדות ליטא. המחנה הציוני הזה התייחד במשקלם העצום של המגשימים שבשורותיו. בקיץ 1934, הגיע מספרם של החלוצים בקיבוצי ההכשרה ובתנועות הנוער, לכדי 5,016 איש, דהיינו 3.3% מכלל יהודי ליטא. שיעור החלוצים בליטא היה הגבוה מכל ארצות הגולה! בתנועות הנוער הציוניות מכל הגוונים הפוליטיים והאידיאולוגיים היו באותו זמן כעשרת אלפים חברים וחברות, כמחציתם בשורותיה של תנועת "השומר-הצעיר", הגדולה שבתנועות הללו. בספר שלפנינו מסופר על ייסודה של תנועה זו, צמיחתה ופעילותה, עד היעלמה בעקבות השואה.

הספר הנידון הוא רב ממדים ועיצובו מרשים. הוא מקפל בתוכו את דברי ימיה של תנועת "השומר-הצעיר" בליטא מראשיתה ועד סופה המר (1919–1944). עם השמדת יהדות ליטא, כולל מרבית חברי התנועה, ירד לטמיון החומר העשיר שהצטבר במשך שתי עשרות שנות פעולתו של "השומר-הצעיר"; לקראת הוצאת הספר נערכו, על-כן, במספר קיבוצים, כינוסים רבי-משתתפים של יוצאי התנועה שעלו לארץ למן שנת 1925 ועד שנות השבעים. הדברים שהושמעו בכינוסים אלה הוקלטו ועליהם נוספו עדויות שנגבו מפי עשרות חברים בקיבוצים ובערים. כן נדלה חומר רב מעיתונות התנועה ומפרסומיה, מתעודות ומסמכים. מלאכת המיון והעריכה של החומר נעשו בידי מערכת רחבה ובראשה אנשי-עט מעולים ומנוסים כמו יעקב עמית ז"ל, דניאל בן נחום ולוי דרור. המבוא ("יהדות ליטא בתקומה ובחורבן") ועשרת פרקי הספר נכתבו בידי פעילים בתנועה, שהיו מעורבים אישית במישור האידיאולוגי והמעשי שלה. כל אחד מפרקי הספר מתאר לפי סדר כרונולוגי תקופה מסוימת בתולדותיה, כפי שמרמזות הכותרות המפורטות: (1) צעדים ראשונים (1919–1925); (2) מסכת חינוכית והשלכותיה; (3) חבלי הגשמה (1925–1927); (4) חיפושי דרך והכרעה (1928–1930); (5) כמעלה (1931–1935); (6) עמידה מול אכזבות (1936–1938); (7) בטרם כבות (1939–1940); (8) במיצר (1940–1941); (9) בימי אימה וגבורה (בגיטו, ביער, בדיכויזיה הליטאית); (10) נתיב הבריחה (1944–1946).

באין אפשרות לפרט כל אחד ואחד מהפרקים, מן הראוי לציין מספר עובדות ותופעות טיפוסיות לתנועת "השומר-הצעיר" בליטא, שייחדו אותה במידת-מה מהתנועה העולמית של "השומר-הצעיר" ואף מהתנועה-האחות שבפולין הסמוכה, שקמה שבע שנים לפניו. מעיון בספר מסתבר שההופעה המאוחרת של התנועה בליטא איננה מקרית. הדבר נבע במידה רבה ממצבה המיוחד של יהדות ליטא בשנות מלחמת-העולם הראשונה. באמצע שנת 1915 נעקרו יהודי ליטא ממקומות מושבם וגורשו לתוככי רוסיה, ורק עם שובם של הפליטים בשנת 1918 ועם כינונה של מדינת ליטא העצמאית — חודשו חיי התרבות והחברה היהודיים. כשנה לאחר-מכן קמו בה כמה גדודי צופים יהודיים, שהיו קשורים לארגון הצופים הכללי. לימים גדודים אלה היו מרכיב חשוב של תנועת "השומר-הצעיר". בשנת 1920 הוקם בעיירת הגבול וירבאלן, הקן (הסניף) הראשון של התנועה "בדמותו ובצלמו של 'השומר-הצעיר' בפולין", שכן יוזמו היה חבר התנועה הפולנית. רוב רובם של חברי הקן היו תלמידי הגימנסיה העברית המקומית בהנהלתו של ד"ר יעקב רובינזון, שהירכה לטפח את התנועה ולימים היה גם לאחד מראשי "החברה לסיוע" שלה. עם-זאת, נהגו בליטא לציין את תאריך ייסודה של התנועה (כחג הפורים 1921), עם הקמתו של הקן

בקובנה, שחבריו היו מתלמידי הגימנסיה העברית המקומית. מנהלה, ד"ר משה שוואבה, לא זו בלבד שהפך לתומך נלהב של התנועה, אלא גם עמד בראשה תקופת-מה. רוב החניכים והמדריכים חזרו לא מכבר מרוסיה, אשר בה שהו כמה שנים כפליטי מלחמה, כך שהשפות הרוסית והעברית עדיין שימשו אצלם בערבוביה.

אלה היו אפוא המקורות שמהם שאבה תנועת "השומר-הצעיר" בליטא בראשית התהוותה ואשר הטביעו את חותמם על התפתחותה בשנים הבאות. השפעת התנועה בפולין ניכרת ביצירתו ועיצוב דמותו של הקן הראשון בוירבאלן, אך לתנועה ברוסיה, שממנה באו רבים מן המייסדים הייתה השפעה גדולה יותר. חלק שלישי ממייסדי התנועה הגיע אליה במישרין מארגון הצופים המקומי, אחרי לבטים וחיפושי דרך. מצב זה מסביר מדוע, בוועידתה הראשונה של התנועה, כאשר נידונה השאלה, מה שם ייקרא לה, הוצע "הסתדרות הצופים העברים" מזה, ו"השומר-הצעיר", מזה. בסיכומו של דבר נתקבלה הצעת פשרה: "הסתדרות הצופים העברים 'השומר-הצעיר'". גם במישור האידיאולוגי הגיעה התנועה בליטא לתפיסה רעיונית סינתטית: מתדגיסא כמוה ככל תנועת "השומר-הצעיר" בעולם, האמינה ביעודה החברתי-רעיוני המיוחד, ומאידך-גיסא סברה, כי את הערכים ה"שומריים" המיוחדים תוכל לשאת אל רחבי תנועת-הפועלים העברית בארץ ישראל, במסגרת של איחוד מעמדי כולל ועל יסוד אוטונומיה רעיונית וחינוכית לזרמים אשר בתוכו. כפי שקורה במצבים כאלה, נמצאו בתנועה מי ששמו את הדגש בייחוד השומרי — וכנגדם היו אחרים שהדגישו את האיחוד המעמדי. על רקע זה, פרש בשנת 1930 מיעוט מהתנועה (שהקים לימים את תנועת נצ"ח — נוער ציוני חלוצי), אשר הזדהה רעיונית ופוליטית עם מפלגת פועלי ארץ-ישראל, ואילו רוב התנועה קשר את גורלו בדרכו הציונית-חלוצית והסוציאליסטית של הקיבוץ הארצי בארץ ישראל. דרכה של התנועה בליטא אל הקיבוץ-הארצי הייתה אפוא רצופה לבטים ומאבקים רעיוניים ממושכים. גם בכך הייתה שונה מהתנועות האחרות בארצות אחרות. במידה מסוימת, נבע הדבר מן העובדה שהתנועה בליטא ההתפתחה הרחק מדרך-המלך של התנועה העולמית והיה עליה לעצב את דרכה באורח עצמאי.

הנה-כיצד, ההתפתחות הרעיונית של תנועת "השומר-הצעיר" בליטא, התנהלה על-פי קווים עצמאיים מיוחדים לה. ליטא הייתה נתונה כל השנים ההן במעין מלחמה קרה עם פולין. היעדר המגע בין שתי המדינות הביא, על-כן, לנתק מסוים בין "השומר-הצעיר" הליטאי לבין מקורות ההשפעה של התנועה העולמית, שמרכזו החי והתוסס היה אז בפולין. הפגישה הראשונה של התנועה בליטא עם חלקים אחרים של התנועה העולמית התרחשה בימי הוועידה העולמית הראשונה של "השומר-הצעיר" בדנציג, בשנת 1924, בטרם היות "הקיבוץ-הארצי השומר-הצעיר". התנועה בליטא ידעה אך מעט על ניסיונה של העליה השומרית בארץ-ישראל. בשנות העשרים הראשונות שימשה ליטא כארץ-מעבר מברית-המועצות למערב, ומדי פעם נקלעו אליה "שומרים" מרוסיה, בדרכם לארץ-ישראל, שהביאו עמם סיפורי גבורה על עמידתם הנאמנה של ה"שומרים" בברית-המועצות. לדבריהם היו השלכות מסוימות גם על התפתחות התנועה בליטא.

בחינוך הושם דגש על חישול האופי, הקניית ערכים מוסריים וכללי התנהגות נאותה בחיי היומיום. מגמה זו מצאה ביטוי ב"חוקים" וב"דברות" שתורגמו בעיקר מרוסית ועוצבו לפי

נוסח ליטאי עצמאי. בשנת 1925 עוצב גם נוסח "ההבטחה הפומבית", שחברים צעירים היו מצהירים על-יד דגל התנועה, בהתקבלם אל שורותיה. אם כי במשך השנים חלו בה כמה שינויים שהתחייבו ממצוות ההגשמה העצמית ומהתפתחותה הרעיונית של התנועה, הרי שהמסגרת הטקסטית והסגנונית נשמרה כפי שעוצבה בראשית ימיה של התנועה. בספר מסופר כי כפעם האחרונה הוכרזה ההבטחה הפומבית "השומרית" על-ידי שומרים בגיטו קובנה, לפני יציאתם ליער כדי להצטרף לפרטיזנים ביום 5 בפברואר 1944.

עקבות ל"נוסח ליטא" ניתן למצוא בין היתר, במינוח של הפעילות התנועתית היומיומית — טהרת השפה העברית כמובן. למשל, המלה "דיפתור" שימשה כדי לומר רישום (רגיסטרציה), או קבלת רשות לפעולה לגאלית; המונח "קיבוץ" שימש לקיום אספת חברי קבוצה בתוך הקן או אספה של כל חברי הקן (ככל הנראה, מונח זה בא מן הכינוי לאברכי ישיבה, שהיו לומדים תלמוד ופוסקים בלא עזרת ראש-הישיבה). גם סמלה של התנועה, המוטבע על עטיפת הספר הנידון כאן, פרח החבצלת עם הכתובת "היה מוכן", היה דומה במידת-מה לסמלה של תנועת הצופים ושונה במקצת מסמל התנועה בארצות אחרות.

אליעזר רבינוביץ, מחברי ההנהגה הראשית של התנועה ואחד המשתתפים בספר, גורס כי את המושג "מרד הכן" שאל "השומר-הצעיר" הליטאי מתנועות אחרות, אך המושג לא השתרש במציאות הליטאית, אשר בה גם ההורים היו ברובם ציונים, ועל-כן גם לא הלמו כאן דברי השיר של דוד שמעונוביץ (שמעוני) — "אל תשמע בן למוסר אב...", על אף העובדה כי מילות שיר זה התנוססו בהרבה קנים. יתר-על-כן "תחושת השותפות בנכסי צאן ברזל של האומה והשתלבותה במסורתה, בעיקר החגים והמועדים, יכולה לשמש עדות שלא רק על גלי המרד נישאו חניכי התנועה".

אכן, לפי הכתוב בספר, גם ביחסם המיוחד למסורת היהודית, לא היו אנשי "השומר-הצעיר" בליטא בחינת "מומרים להכעיס", כפי שקרה במקומות אחרים. לשם חיזוק תזה זו, מובאים כדוגמא ערבי "כל נדרי" שבהם היו חברי התנועה נוהרים בהמוניהם לישיבת סלובודקה, כדי להאזין אל הרינה והתפילה ולנשום את אוירת הימים הנוראים — הם "אמנם לא היכו על חטא, אך חיבבו את היהודים שחיו באמונתם". במקום אחר בספר מסופר על ערים ועיירות שרבניהם גילו הבנה, או לפחות יחס סובלני, לפעולת סניפי "השומר-הצעיר". אפילו בעיר פוניבז', שבה כיהן כראש ישיבה הרב כהנימן, מגדולי הרבנים בליטא ומראשי אגודת-ישראל, שררו יחסים תקינים בין הרב לבין הנהגת הקן. מספר על כך יחזקאל (חצקל) בנתור (קובנטור), חבר ההנהגה לשעבר:

יום [אחד] נקראנו אל הרב. והוא אומר לי: "חצקל, מכבי היה טריפה בשבילי אבל אתם מוצאים חן בעיני, אך מה על חילול שבת?" ענית לו: "מה אעשה והילדים רוצים לטייל" והוא השיב: "אדרבא, אבל אל תעברו על תחום שבת". שאלתי: "האם היער הוא בתחום שבת?" והוא השיב: "צריך לבד לברוק". ואמנם החלטנו בהנהגת הקן לא להרחיק בטיולים עם הצופים הצעירים מעבר לתחום שבת ולא לעבור בשבתות במקלותינו ברחובות העיר.

לא עברה שנה עד שהקן הצליח לארגן קבוצה של "השומר-הצעיר" בישיבת פוניבז'. ראש הישיבה הזמין את חברי ההנהגה אליו ואמר: "את הבחורים האלה מן הדין היה לזרוק מן

הישיבה, אבל לא אזרוק, כי הם הבחורים הכי טובים". ואמנם שניים מהם עמדו בימי השואה בראש התנועה.

גם מעמדו של "השומר-הצעיר" בתוך "החלוץ" בליטא, היה מיוחד במינו. בעוד שבארצות אחרות הוכרה זכותו לקיים הכשרה אוטונומית, קוימה זו בדרך-כלל בליטא בכוח הכרעתו של הרוב ("הגוש הכללי"), אשר נמנה אז עם מפא"י ו"הקיבוץ-המאוחד". המאבק על זכותו של "השומר-הצעיר" כתנועת נוער חינוכית, לקיים הכשרה חלוצית אוטונומית, היה נטוש בליטא במשך שנים רבות והעכיר לא במעט את האווירה במחנה "ארץ-ישראל העובדת". אמנם, כאשר בן-גוריון ביקר בליטא בשנת 1933 הוא פסק על צירוף נציגי "השומר-הצעיר" למזכירות "החלוץ", אך בעיית האוטונומיה בתוך "החלוץ" נותרה בעינה. דרישות חוזרות ונשנות בנושא זה, וכן גם ההופעה וההתנהגות הייחודית שצינו את יוצאי "השומר-הצעיר" בתוך הציבור הכללי של ההכשרה המעורבת, גרמו לא פעם להתייחסות בלתי-אוהדת כלפיהם והיו מי שכינו אותם "אינטליגנציה מופרשת" או שהאשימו אותם בה"עמדת פנים של אינטליגנטים". לאחר משא-ומתן ממושך ומייגע, ובהתערבות אישים מהוועד-הפועל של הסתדרות העובדים בארץ הוכרע העניין בשנת 1935 לטובת הכשרה אוטונומית של "השומר-הצעיר" בליטא.

באותה שנה הגיעה התנועה לשיא כוחה: 63 קנים ובהם 5,550 חברים. לעומת שנות העשרים, שבהן חלק ניכר מחברי התנועה היו תלמידים, היו עתה בני הנוער העובד 70% מחבריה ואילו הנוער הלומד — 30% בלבד. נתונים אלה מפריכים, במידה-רבה, את הדיעה המקובלת כי "השומר-הצעיר" היה בעיקר תנועה של גימנוזיסטים ומה שמכונה — "בני טובים". זאת, לפי הספר, לאו דווקא מטעמים כלכליים, אלא גם מתוך המגמה לפרוץ מתוך המסגרת המצומצמת ולהכות שורשים בשכבות רחבות של נוער עממי. מגמה זו לכשה אף אופי רעיוני, ואולי גם בכך התייחדה התנועה בליטא. סיסמת "ההליכה אל העם" לא סתרה, ככל הנראה, את הפרימאט הארץ-ישראלי ואת ההגשמה החלוצית. מעשית, תורגמה הססמא כך: חלק מבוגרי התנועה הקדיש את עצמו לעבודת הוראה וחינוך בבתי-ספר ובגני-ילדים בערים ובעיירות. כמעט כולם שילבו את עבודתם בהוראה עם ייסודם של קנים ובהדרכה בהם, ולא פעם כוונו מראש על-ידי התנועה לתכלית כפולה זו.

למגמה זו, של "הליכה אל העם", שייכת גם חדירתם של חברי התנועה כעובדים ומחנכים לכתי יתומים, והעברת החניכים לתנועה. המוסד העיקרי שבו פרחו פעילות זו היה בית-הילדים (קינדער היים) בקובנה, אשר הוקם על-ידי הוועד הארצי היהודי (נאציונאלראט) כדי לפתור את הבעיה החמורה של נוער עזוב אחרי המלחמה. אולם, בראשיתו נמצא המוסד תחת השפעתו המכרעת של השמאל האנטי-ציוני היידישיסטי, ורק הודות לפעולה המסורה של "השומר-הצעיר" במוסד, חל מפנה לכיוון ארץ-ישראל — שהוביל לעלייה ולייסודו של כפר הנוער בן-שמן. לפעילות המשולבת של בוגרי "השומר-הצעיר" במוסד נודעה גם השפעה רבה על התפתחות התנועה ועל דרכי חשיבתה החינוכית והחברתית, שבאו לידי ביטוי גם במפעלים חינוכיים אחרים בארץ. כאן המקום לציין שמייסדו ומנהלו של המוסד בקובנה, ד"ר זיגפריד ליימן, הצליח למשוך לעבודה החינוכית בבית-הילדים מספר מדריכים ומורים מן התנועה, והראשון בהם — עקיבא ונחוצקר (ישי), אשר לימים עלה עם חניכיו לבן-שמן ולאחר-מכן ייסד וניהל את המוסד "הדסה נעורים". מחנך אחר שהיה אז גם חבר

ההנהגה הראשית וראש הקן בקובנה, הוא זבולון פטריקנסקי (פורן), אשר היה לימים מבכירי המורים במוסד החינוכי של משמר-העמק.

מתוך שפע הנתונים הסטטיסטיים והדמוגרפיים המובאים בספר, על סמך המיפקדים שנערכו תכופות בתנועה, ראויה לתשומת-לב התופעה הבאה: בעוד שבערים היה פחות או יותר איזון בין שני המינים, הרי שבעיירות הקטנות הופר האיזון לטובת הבנות. ההסבר לכך הוא ש"בגיל מבוגר יותר, עזב חלק מהבנים את העיירה ונדד למרכזים גדולים יותר בליטא, או למרחקים אל מעבר לים — על-פי רוב לדרום-אפריקה או לאמריקה". מהספר מסתבר שהיו מי שנשאו עמם את דגל התנועה אל מעבר לים והניחו יסודות לקני "השומר-הצעיר" במקומותיהם החדשים, או שהשתלבו כגורם מתסיס בתנועות הקיימות. ההנהגה הראשית הליטאית נהגה להעביר אליהם חומר קריאה והסברה שתורגם לשפות שונות. כך למשל, לצרכיו של קן הוונה שבקובה, תרגמו מייסדיו, יוצאי ליטא, את חוברת "בני מדבר" לספרדית.

תופעה נוספת שאפיינה את "השומר-הצעיר" בליטא היא ההתייחסות האוהדת לה זכתה מצד אישים דגולים ומרכזיים מהמסד הציוני ה"בעל-בית". עדות לכך היא "החברות לסיוע" שהוקמו הן ליד המרכז והן בערים ובעיירות. חברות אלו היו משענת כלכלית וחברתית רצינית, ולא אחת מנעו התנכלות מצד השלטונות לקנים או לחברים בודדים. הרכב "החברות לסיוע" היה מגוון למדי: החל מאישים קרובים לרוח התנועה וכלה באנשי ציבור שהסתייגו ממנה פוליטית, ועם-זאת גילו יחס אוהד, "משום שערכיה החינוכיים החיוביים היו שקולים בעיניהם כנגד סלעי המחלוקת". מאין אפשרות למנות את כולם, אציין כמה מהם, אשר שמם הלך לפנייהם, לא רק בקרב יהדות ליטא, אלא גם בארץ: ד"ר יעקב רובינזון, שהיה מאוחר יותר היועץ המשפטי של משלחת ישראל באו"ם; ד"ר משה שוואבה, פרופסור ללימודים קלאסיים באוניברסיטה העברית והרקטור שלה בשנות החמישים הראשונות; ד"ר שמואל פרידמן (אלישיב), יושב ראש מפלגת צ"ס בליטא ואחר-כך שגריר ישראל במוסקבה; פרופ' גדעון מר, שהיה מראשי מדברירי הקדחת בארץ ולימים מנהל משרד-הבריאות; ד"ר ישראל א"ז מאכט, מנהל הבנק לתעשייה בתל-אביב; המורה נתן גורן, מראשי אגודת הסופרים בארץ; ד"ר אהרון ברמן, מייסדו ומנהלו של בית ספר "תיכון-חדש" בתל-אביב; צבי פורט, ראש מחלקת הקורפורציה של הוועד הלאומי; לייב גרפונקל, רשם האגודות השיתופיות בישראל; ד"ר ישראל מהלמן, מנהל המחלקה לחינוך בהסתדרות הציונית, ועוד ועוד. שניים מידדיה הגדולים של תנועת "השומר-הצעיר" בליטא, הרופאים הנוודעים בקובנה, ד"ר אלחנן אלקס וד"ר יצחק לויתן, שניהם היו מחוגי הציונים הכלליים, ושניהם לא זכו לעלות לארץ — האחד נפטר במחנה דכאו והשני במחנה בסיביר.

כאן אולי המקום לציין גם כמה מבין מנהיגי התנועה וממייסדיה שעלו ארצה ומילאו תפקידים בולטים: אליהו בייליס, "הצופה העברי הראשון" וראש התנועה בשנים 1921–1922, היה מנהל חינוך תיכון בצפון תל-אביב; יוסף קוט, ממייסדי התנועה בליטא, ייסד בארץ את "מגן דוד אדום" וכיהן כנשיאו הראשון; פרופ' נוח פלר, חבר ההנהגה הראשית, ייסד בארץ את בית-חולים "השרון" והיה מנהלו הראשון, ועוד. שמותיהם ופרטיהם של כל אלה ורכים אחרים שלא הוזכרו כאן נכללים במפתח האישים המפורט שבסוף הספר. ראויה לציון העובדה שבמפתח זה נכללים גם חברי התנועה שעזבוה ואפילו

אלה שעברו למחנה הקומוניסטי בסוף שנות השלושים ובתקופת מלחמת-העולם השנייה. אחדים מהם הגיעו לאחרונה לישראל.

אחד האישים המאוזכרים ביותר בספר, אשר השפיע על תולדות תנועת "השומר-הצעיר", הוא יעקב עמית (גוטליב). אף כי לא היה בין מייסדיה, הרי "קשה לתאר את התפתחותה החינוכית והרעיונית בלא תרומתו והשפעתו". הוא עמד בראשה כמשך שש השנים הסוערות — 1923–1929, שבהן עברה התנועה מצופיות להגשמה חלוצית-קיבוצית ונתגבשה דרכה האידיאולוגית. הספר מתאר שנים אלו כשנות לבטים רעיוניים, פולמוס נוקב ופרישת המיעוט. תוארו הרשמי של עמית (גוטליב) היה בתחילה "ממלא מקום ראש ההסתדרות ד"ר משה שוואבה, סקואוטמאסטר צעיר יעקב גוטליב". אחר-כך היה "המנהיג הראשי" — תואר הלקוח מן המורשת הסמכותית וההירארכיה החינוכית הטיפוסית לתנועת הצופים מאותם ימים. בעלותו ארצה בשלהי 1929, לקיבוץ ליטא בבנימינה, פעל להצטרפותם של רוב חבריו אל הקיבוץ הארצי. בשנים 1932–1934 חזר משליחותו לליטא לריכוז פעולת התנועה. בארץ היה מעורכי השומר-הצעיר ומשמר, ועורכו של היומון על המשמר וכן חבר המוסדות העליונים של הקיבוץ הארצי ומפ"ם. בשנות חייו האחרונות ניצח על מלאכת העריכה של הספר הנידון, אולם בשל מותו לאחר מחלה ממושכת, לא זכה לברך על המוגמר. לא בכדי הוקדש לו הספר.

כפי שאפשר להסיק, תקופת השיא בפריחת התנועה הייתה במחצית הראשונה של שנות השלושים. תקופה זו מתוארת בפרק החמישי — "במעלה". אחריו באים שלושה פרקים המתארים את ימי השפל והירידה שפקדו את התנועה, כמו את כלל יהדות ליטא. האחרון שבפרקים — "במיצר" — מתאר את תקופת המחתרת בימי השלטון הסובייטי בשנים 1940–1941. חשיבות יתר נודעת לפרק זה, גם משום שנכתב על-ידי לוי דרור, השליח הארץ-ישראלי של התנועה, אשר שהה באותה עת בליטא ואשר הספיק עוד לצקת את הדפוסים הבסיסיים למחתרת זו. הפרק אינו מסתפק רק בתיאורה של הפעילות המחתרית, על בעיותיה, אלא גם מנסה באופן די משכנע, להפריך את הדעה המקובלת בכמה חוגים, "כאילו זכה 'השומר-הצעיר' ליחס מיוחד מטעם השלטונות הסובייטיים שכביכול טיפלו בו במקל נועם". העובדות המובאות בפרק המתייחסות גם למאות חברי התנועה מפולין, אשר התרכזו בעיקר בעיר וילנה ("ריכוז וילנה"), גם סותרות את הגרסא ש"השומר-הצעיר" בליטא, החליט כביכול שלא להקים מחתרת כל עוד הוא קיווה והאמין שהמשטר הסובייטי יכיר בו.

על יעילותה של הפעילות המחתרית ניתן ללמוד מהשלכותיה, המתוארות בפרק התשיעי. פרק זה מתאר את עמידתם של חברי התנועה בתקופת השואה בשלושה מישורים: בגיטו, ביער ובצבא האדום ("הדיביזיה הליטאית"). אם-כי כמעט כל הדברים כבר ידועים ופורסמו בהיסטוריוגרפיה של ההתנגדות בתקופת השואה, הרי כאן הם מובאים, אולי לראשונה, מנקודת-הראות של התנועה, ובמגמה ברורה להעלות על נס את עלילות הגבורה והתושייה של החברים, ובעיקר של אלה שניספו.

מגמת התנועה באה לידי ביטוי ביתר-שאת בפרק האחרון — "נתיב הבריחה" — המתאר את הפעילות המחתרית בהוצאת יהודים מהארצות הבלטיות לארץ-ישראל, בשלהי מלחמת-העולם השנייה. בפרק זה גם מובאות פרשיות נועזות ביותר, שמסיכות שונות היו

עלומות עד כה, כגון שליחויותיו של שמעון (בבקה) ביבקיין לריגה, לקארפטים, לסמרקאנד שבאסיה התיכונה ולוורקוטה שבאזור הטאיגה, כשהוא לבוש חלקית במדים צבאיים (כמנהג חיילים משוחררים או אנשי ביטחון) וענוד מדליות למכביר. ביבקיין חדר למקומות שמורים ביותר, לרבות מחנות הגולאג וחילץ מתוכם כמה אסירי-ציון שהיו כלואים בעוון פעילות ב"בריחה". אסירת ציון לשעבר, גיטה פוגר, מספרת בפרק זה את פרשת הבריחה מליטא לצ'רנוביץ וקורותיה בבית הסוהר שם. בסמוך מובא צילום מיוחד במינו של מפה שרקמה בבית הסוהר. אגב, צילום זה הוא אחד מתוך למעלה מ-200 הצילומים שבספר, הממחישים את שלבי התפתחותה של התנועה ואת פירסומיה בכתב ובדפוס. אכן, מכחר התמונות ועיצובם הגראפי עולים בקנה אחד עם הרמה המעולה של הספר מבחינת תוכנו ועיצובו.

טבעי הדבר שהספר מסתיים עם פירוט "נכסי הברזל" של תנועת "השומר-הצעיר" הליטאי בארץ-ישראל. דהיינו, ששת הקיבוצים שחבריו נמנו עם מייסדיהם: בית-זרע, כפר-מסריק, עמיר, רמת-השופט, מענית ולהבות-הבשן. בזה האחרון נקלטו שארית-הפליטה של התנועה מליטא לאחר השואה.